

החיוניות של השפה הערבית בישראל מנקודת השקפה סוציולינגוויסטית

מאת מוחמד אמארה¹

1. רקע

עם היווסדה של ישראל, הוכרז שהיא מדינה לאומית אתנית. ההגדרה והתפיסה של ישראל כמדינה יהודית אתנית משתקפת באידיאולוגיה החד-לשונית שלה ובהתעלמות המוסדית מהמציאות הרב-תרבותית. "ישראל אמנם פעלה בעיקר כמדינה חד-לשונית מסוג I² מאז שזכתה בעצמאותה ב-1948, אך מבחינה עובדתית והיסטורית, היא מדינה רב-לשונית" (Spolsky & Shohamy, 1999a: עמוד 96).

הערבית בישראל היא מקרה ייחודי. הערבית היתה שפתו העיקרית של האזור עד הקמת מדינת ישראל, ואחריה נהפכה לשפה משנית בגלל השתנות הנסיבות הפוליטיות. אף שהערבית מוכרת חוקית כשפה רשמית בישראל, היא אינה שותפה-מתחרה במדינה דו-לשונית שבה שתי שפות במעמד שווה, (מדינה דו-לשונית דיאדית) על פי הסיווגים שקבע Lambert (1999, ראו הערה 2).

ערבית היא שפת האם ושפת הלאום של הפלסטינים אזרחי ישראל, המהווים כחמישית מאוכלוסיית המדינה. ערבית משמשת שפה רשמית יחידה במדינות הערביות הגובלות בישראל ונהנית מיוקרה מיוחדת במדינות איסלאמיות. כמו כן ערבית היא שפת הקהילה בקרב אחוז לא מבוטל של יהודים מזרחיים.

עד עתה פורסמו עבודות מחקר מעטות יחסית, שעסקו בהרחבה בערבית בישראל (Landau, 1987; Koplewitz, 1992; Spolsky, 1994; Spolsky & Shohamy, 1999a, 1999b; אמארה, 1999, 2002a, 2006; אמארה ומרעי, 1999, 2001, 2002; Saban & Amara, 2002). לנדאו (Landau, 1987) משווה בין העברית לבין הערבית במדינת ישראל. הוא אמנם מקדיש תשומת לב מיוחדת להיבטים פוליטיים רלוונטיים, אך מתייחס לערבית בישראל כאל כל שפת מיעוט בעולם, תוך התעלמות מן הייחודיות של המצב הפוליטי בישראל ומהאידיאולוגיות הלשוניות הנגזרות ממנו. Koplewitz (1992) מספק תמונה טובה של המצב הסוציולינגוויסטי של הערבית בישראל ומדגיש פרקטיקות לשוניות, אך מקדיש תשומת לב מועטה לסוגיות הפוליטיות הרלוונטיות. Spolsky (1994) דן במצבה של הערבית בישראל. אולם אף שהוא מצהיר שכוונתו לסקור את מהותה של המדיניות הלשונית ואת השפעתה על מצבה השפה הערבית בישראל, מחקרו מתמקד דווקא במדיניות החינוך הלשונית. גם במאמר זה, כבמאמרו של Koplewitz, אין דגש על המצב הפוליטי ועל האידיאולוגיות הלשוניות הקשורות ואין דגש על הרלוונטיות שלהם לשפה הערבית. בעבודות מאוחרות יותר מאת Spolsky & Shohamy (1999a, 1999b), הסוגיות הפוליטיות מועלות ונבחנות ברצינות.

אולם בכל המחקרים האלה לא הוברר כיצד המצב הפוליטי המשתנה חולל את שקיעת תפקידה של הערבית ואת אובדן חיוניותה במרחב הציבורי בישראל. רק בעבודות מאוחרות יותר (Amara, 1999, 2002a, 2006; אמארה ומרעי (Amara & Mari), 1999, 2001, 2002; Saban & Amara, 2002) נבחנו לעומק הסוגיות הסוציו-פוליטיות והמשפטיות. מאמר זה בוחן את השפה הערבית בישראל מנקודת השקפה סוציולינגוויסטית, לנוכח המצב הסוציו-פוליטי המשתנה והשלכותיו על הערבית, ולפיכך עולות ממנו תובנות על חיוניותה של השפה בישראל כיום.

¹ מרצה בכיר במחלקה למדעי המדינה ובמחלקה לאנגלית, אוניברסיטת בר אילן ומכללת בית ברל.
² Lambert (1999) דן בשלושה סוגים של מדינות המסווגות על פי מדיניות השפה שלהן כלהלן. סוג I: מדינות הומוגניות מבחינה לשונית (לדוגמה, יפן), שהמיעוטים בהן מהווים חלק קטן מאוכלוסיית המדינה ותופסים את השוליים החברתיים והגיאוגרפיים שלה. סוג II: מדינות דיאדיות (Dyadic), לדוגמה, קנדה ובלגיה, שבהן יש שתיים או שלוש קבוצות אתנו-לינגוויסטיות שוות באופן יחסי. סוג III: מדינות פסיפס (mosaic), לדוגמה, ניגריה והודו) המורכבות מקבוצות אתניות רבות, שכל אחת מהן בעלת חשיבות רבה יחסית.

2. חיוניות אתנו-לינגוויסטית

ערבית נהפכה לשפה הדומיננטית בפלסטין החל בתקופה הערבית, במאה השביעית לספירה. בה בעת, שפות אחרות מילאו תפקידים חשובים. בפלסטין העותמאנית, טורקית היתה שפתו הרשמית של הממשל והיא נרכשה על ידי מקומיים שבאו במגע עם נושאי משרות טורקים או ששימשו בעצמם נושאי משרות (Ayish, et al., 1983). מספר בלתי מבוטל של שפות אירופיות (ובכללן צרפתית, איטלקית, גרמנית, רוסית ויוונית) נהנו ממעמד דתי, ושפות אחרות נלמדו כדי לתקשר עם הצליינים הנוצרים (Gonzales, 1992). מיסיונרים אירופים הקימו בתי ספר בערים הגדולות, ובהן בית לחם, ירושלים, חיפה ונצרת, ולימדו בהם אנגלית, איטלקית, גרמנית, ספרדית ורוסית (Maoz, 1975). הרב-לשוניות היתה נפוצה במיוחד בערים הגדולות הללו. לדוגמה, בסוף המאה התשע עשרה דיברו בירושלים, בנוסף לערבית, טורקית, יוונית, יידיש, אנגלית, גרמנית, לטינית וארמית. רבים מתושבי הארץ, ובמיוחד אלה מהם שהתגוררו בערים, היו דו-לשוניים או רב-לשוניים (Spolsky & Cooper, 1991).

קץ השלטון העותמאני בפלסטין, בשנת 1917, חולל שינויים מרחיקי לכת בכל התחומים, לרבות הלשון. המנדט הבריטי בפלסטין (1922-1948) חיזק את מעמדה של העברית, שהספיקה עד אז להתמסד בקהילה היהודית כשפה שקמה לתחייה, והפך אותה לשפה רשמית כמו הערבית והאנגלית. בבתי ספר פרטיים לימדו גם ערבית, צרפתית ואיטלקית.

שפת הממשל העיקרית בתקופת המנדט הבריטי בפלסטין היתה אנגלית. אף על פי שהקהילות הפלסטיניות והיהודיות הקימו מערכות חינוך נפרדות, הקשר הלשוני בין שתי הקהילות נשמר בעיקר באמצעות יהודים שלמדו ערבית. אנגלית שימשה הן את הפלסטינים והן את היהודים כשפה לתקשורת נרחבת יותר.

אולם הקמתה של מדינת ישראל חוללה שינוי אדיר בנוף הסוציולינגוויסטי. Spolsky & Shohamy (1999a: עמודים 5-6) מתארים באופן כללי את הפרקטיקות הלשוניות הנהוגות בישראל:

רוב הישראלים מבינים ומדברים עברית. היוצאים מן הכלל הם ערבים מבוגרים יותר ומהגרים חדשים, וכמובן התיירים והפעילים הזרים. מרבית הערבים הפלסטינים הישראלים מדברים ערבית כשפה ראשונה ומשתמשים בה בבית, בעריהם ובכפריהם, אבל בעבודה ובמסגרות אחרות הם מדברים עברית. מהגרים חדשים (עולים) ממשיכים לדבר בשפות המקור שלהם בבית ובשכונה הקרובה. מהגרים ותיקים רבים מדברים בשפת האם שלהם בביתם ובמסגרת הקהילה. חילוף-צופן (Code switching) נפוץ בקרב כל הקבוצות. בקרב יהודים חרדים, חסידיים (חברים בחצרות שנוצרו במקור במאה השמונה עשרה במזרח אירופה, אשר יוצרות מובלעות מלוכדות סביב רב מכובד) במיוחד, אבל גם בקרב אשכנזים מסוימים (יהודים יוצאי גרמניה ופולין וצאצאיהם), נמשך השימוש ביידיש בחינוך ובמסגרות אחרות. תיירים ועובדים זרים מדברים בשפות שלהם וכאשר אינם יכולים להשתמש בהן או בעברית הם מנסים אנגלית כתחליף. מרבית ענייני הממשלה והחיים הכלכליים מתנהלים בעברית, מלבד בכמה רשויות מקומיות. מרבית ההוראה נעשית בעברית. שני החריגים היחידים הם בתי ספר ישראלים במגזר הערבי, המשתמשים בשפה הערבית, ובתי ספר חסידיים חרדיים המעודדים את תלמידיהם לעבור מעברית ליידיש.

עברית היא השפה הדומיננטית במדינה ואילו הערבית חשובה אך ורק למיעוט הפלסטיני ואיננה ממלאת כמעט שום תפקיד במרחב הציבורי הארצי.

במציאות הסוציו-פוליטית שהתהוותה אחרי 1948, שבה הפכו הערבים הפלסטינים למיעוט דחוק לשוליים בישראל, האם יצליחו לשמר את הערבית, שפת האם שלהם? אם התשובה חיובית, באיזו מידה ובאילו תחומים תשמש הערבית? ומה אם ההיפך הוא הנכון והמציאות הסוציו-פוליטית תטה לעבר העברית, שפתו של המיעוט הדומיננטי בישראל?

מסגרת שימושית לחקר החיוניות של השפה הערבית בישראל היא מודל "החיוניות האתנו-לינגוויסטית" (ethnolinguistic vitality) שהציגו Bourhis, Giles ו-Taylor (1977). המודל מציע קבוצה של משתנים חברתיים ומתווה גורמים מבניים אשר מקדמים או מסכלים את השימור לטווח הארוך של שפה של מיעוט אתני. המשתנים מקובצים תחת שלוש כותרות ראשיות: (1) גורמי מעמד; (2) משתנים דמוגרפיים; (3) גורמי תמיכה מוסדית.

המודל טוען כי ככל שהחיוניות של הקבוצות האתנו-לינגוויסטיות גדולה יותר, כך תגדל יכולתן לשמר את זהותן החברתית הקיבוצית ואת שפת האם שלהם במגוון תחומי חיים. לעומת זאת, קבוצות אתנו-לינגוויסטיות שהחיוניות שלהם קטנה יותר (או לא קיימת) עלולות לאבד את הזהות הקיבוצית הייחודית שלהן ואת שפת האם שלהן.

2.1 גורמי מעמד

גורמי מעמד לפי Bourhis, Giles ו-Taylor (1977) כוללים את הרווחה הכלכלית של הקבוצה, מעמדה החברתי והמעמד הסמלי של שפתה.

המעמד הכלכלי של שפת מיעוט הוא בדרך כלל גורם מפתח בחיוניותה של שפה. הפלסטינים בישראל מהווים מיעוט ילידי ולאומי בעל מעמד סוציו-אקונומי נמוך (Smoocha, 2005). "רמת החיים של שכבות רחבות בקרבם נמוכה במידה ניכרת מהרמה הממוצעת בקרב האוכלוסייה היהודית ואילו הגדרתה של מדינת ישראל כמולדתו של העם היהודי כרוכה ביחס מועדף מכמה היבטים לאוכלוסייה היהודית ולסמליה" (Ben-Rafael, Shohamy, Amara & Trumper-Hecht, 2006: עמוד 13).

מדיניות הפקעת האדמות שנקטה ממשלת ישראל הביאה לאובדן קרקעות חקלאיות של האיכרים הפלסטינים³, ומרביתם נהפכו לעובדים שכירים בתעשייה או בחקלאות שבבעלות יהודים. גרבות השנים גברה תלותם של הפלסטינים הישראלים ברוב היהודי, אשר חלש על הכלכלה ועל מערך ההזדמנויות במישור הלאומי (Rosenfeld, 1978).

בחלוף השנים לא התפתח בקהילות הערביות בסיס כלכלי מקומי שיכול היה לשמש תחליף לחקלאות. ב-1988 דווח על קיומן של 400 יחידות ייצור ביישובים ערביים. מרבית היחידות הן מפעלים קטנים (כמפעלי טקסטיל או חנויות חומרי בניין), הפועלים ברמה טכנולוגית נמוכה ומעסיקים ביחד רק 6% מכלל כוח העבודה הערבי בישראל (גיוראן, 1988: עמוד 30).

הגורם השני הוא מעמדה החברתי של שפה, או ערך היוקרה שלה. המעמד החברתי של שפה הוא גורם בעל עוצמה רבה בחיוניות השפה. "כאשר שפת הרוב נתפסת כבעלת מעמד חברתי גבוה יותר וכוח פוליטי רב יותר, עלולה להתרחש נדידה לעבר שפת הרוב" (Baker, 1993: עמוד 52).

כמו במרחב הכלכלי, שינויים פוליטיים משתקפים גם במבנה החברתי. בחברה הפלסטינית בישראל מתרחשים שני תהליכים עיקריים: מודרניזציה ושינוי בדפוסי המשפחה.

עם השנים התרחב המגע עם האוכלוסייה היהודית, שהיא סוכנת המודרניזציה המשמעותית ביותר בקרב הפלסטינים בישראל. הפלסטינים בישראל עוברים בו זמנית תהליך של פיתוח דו-לשוניות ערבית-עברית ודו-תרבותיות (היכרות עם התרבות היהודית). התהליך הזה קשור לחשיפה לתקשורת המונים הן בערבית (ממקורות בעולם הערבי) והן בעברית (Smoocha, 1989; אל-חאגי, 1996: עמוד 25). הדפוסים של חיי המשפחה הפלסטינית עברו גם הם שינוי ניכר. המעבר מחקלאות לעבודה בשוק העבודה הכללי רופף את הקשרים למשפחה המורחבת, הפרטיות (בתוך המשפחה הגרעינית) גברה והשלטון הפטריארכלי התערער ונחלש (אל-חאגי, 1996: עמודים 23-25).

השינוי הכלכלי חולל תמורות משמעותיות גם בנוגע להבדלי מעמדות בקרב האוכלוסייה הפלסטינית בישראל. כפי שמסביר אל-חאגי (1996: עמוד 21):

המשמעות של העברת מרכז התלות הכלכלית מהרמה המקומית לרמה הלאומית היתה פגיעה במבנה המעמדות באוכלוסייה הערבית, כולל טשטוש ההבדלים המעמדיים בין חמולות (משפחות מורחבות)

³ שטחי האדמות הפרטיות שהיו שייכים לערבים בתקופת המנדט הבריטי פחתו לכדי שליש, בעקבות הפקעת אדמות שביצעה ישראל (Abu-Kishk, 1981). מרבית האדמות האלה הופקעו בעשור הראשון אחרי קום המדינה, כתוצאה מן השליטה המחמירה באזרחי ישראל הערבים באמצעות הממשל הצבאי שנכפה עליהם. בנוסף לכך, הממשלה חוקקה חוקים וניצלה חוקים ותקנות מתקופת המנדט הבריטי, ואפילו חוקים עותמאניים, כדי להפקיע אדמות מערבים. אחד החוקים הללו, "חוק נכסי נפקדים", שנחקק בשנת 1950, התייר להפקיע את אדמותיהם של פליטים פלסטינים. אדמות הפליטים שנשארו בישראל, הידועים במונח האוקסימורוני "נוכחים נפקדים", הולאמו גם הן (כהן, 1989).

ובתוכן. כתוצאה מכך, חמולות שחשיבותן בעבר היתה מעטה בגלל מעמדן הכלכלי הנחות, מתחילות כיום להתחרות על השליטה במרכזי הכוח המקומיים.

החברה הפלסטינית בישראל עברה גם תהליך פוליטיזציה נרחב, הקשור לשינוי העמוק שהתחולל בבסיס הזהות שלה: המעבר מזהות מקומית מסורתית (המושגית על הכפר ועל החמולה) לזהות לאומית (פלסטינית וערבית). בקרב הפלסטינים עלתה המודעות למעמדם ולהיותם מיעוט לאומי בתוך ישראל (Mi'ari, 1987; אמארה וכבהא, 1996). באזורים רבים הוחלפה המנהיגות המסורתית במנהיגות צעירה ומשכילה (Rouhana, 1989; אל-חאג', 1996).

הגורם השלישי הוא מעמדה הסמלי של השפה. בחינה של מעמד הערבית בישראל מגלה סתירות בולטות. הערבית משמשת לצד העברית שפה רשמית במדינה, אבל מתפקדת כמעט רק ברמה ההצהרתית.

אולם למרות המעמד והמצב הנוכחיים של הערבית בישראל, הפלסטינים בישראל תופסים את הערבית כאחד המאפיינים הבולטים של זהותם הפלסטינית. על פי מחקר שערכו לאחרונה Amara & Mar'i (2002), באמצעות סקר עמדות אנונימי שחולק ל-999 תלמידי תיכון ומכללות ששפת ההוראה בהן היא ערבית, מאזורים גיאוגרפיים שונים בישראל, הערבים תופסים את ההיבט הסמלי של הערבית כהיבט החשוב ביותר שלה. בסקר ניתן הדירוג הגבוה ביותר לחמש ההצהרות הקשורות לחשיבותה הסמלית של הערבית (למשל, ערבית היא "השפה הלאומית שלי", אני "גאה בשפה הערבית" וכן הלאה).⁴

בקצרה אפשר לומר, כי מבחינה כלכלית הפלסטינים בישראל תלויים כמעט כליל ברוב היהודי וערכה של הערבית בשוק השפות הישראלי נמוך. בנוגע למעמד השפה, אף שהיא מוכרת כשפה רשמית בישראל, ערבית איננה זוכה למעמד גבוה בתוך המדינה. אולם הפלסטינים בישראל תופסים את הערבית כסמל חשוב של הזהות הלאומית והפאן-ערבית שלהם. לפיכך, בחינה של גורמי המעמד מגלה כי רמת החיוניות של השפה הערבית בישראל היא נמוכה-עד-בינונית.

2.2 משתנים דמוגרפיים

המשתנים הדמוגרפיים במודל "החיוניות האתנו-לינגוויסטית" של Bourhis, Giles ו-Taylor נוגעים למספר הדוברים של שפה מסוימת בתוך אזור מסוים, הפיזור הגיאוגרפי של קבוצת שפת-מיעוט, ומספר הנישואים המעורבים הבין-לשוניים.

באופן כללי ניתן לומר כי ככל שהמיעוט האתנו-לינגוויסטי גדול יותר מבחינה מספרית, החיוניות שיפגינו חבריו תהיה רבה יותר והסיכוי שהקבוצה תשרוד כישות קיבוצית יהיה גדול יותר (Giles et al., 1977: עמוד 313). המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל מהווה מיעוט משמעותי מבחינה מספרית במדינה. בישראל חיים יותר מ-1,200,000 פלסטינים, המהווים כ-19% מכלל האוכלוסייה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2005). יתר על כן, ישנם 3,500,000 פלסטינים בגדה המערבית, ברצועת עזה ובמזרח ירושלים, שנכבשו על ידי ישראל ב-1967. ערבית היא גם שפת הקהילה של מאות אלפי יהודים מזרחיים: כמחצית מאוכלוסייה היהודית בישראל מוצאה ממדינות דוברות ערבית. בנוסף, ישראל היא אי של עברית בים של ערבית, והמדינה מוקפת במדינות דוברות ערבית.

בנוגע לגורם השני, פיזור גיאוגרפי, הפלסטינים גרים בעיקר בשלושה אזורים: במשולש במרכז הארץ, בגליל ומחוז חיפה בצפון ובנגב בדרום. חלק הארי של הפלסטינים בישראל (90% בערך) מתגוררים בכפרים ובעיירות ערביות ואילו 10% מתגוררים במה שנקרא ערים ועיירות מעורבות. אולם אפילו בעיירות ובערים המעורבות מתגוררים הפלסטינים בעיקר בשכונות נפרדות. משמעות הדבר מבחינה

⁴ בשאלון התבקשו הנשאלים לקרוא הצהרות ולסמן באיזו מידה הם מסכימים איתן. לכל הצהרה ניתנו חמש אפשרויות: 1 – מסכים מאוד; 2 – מסכים; 3 – מסכים במידה מסוימת; 4 – לא מסכים; 5 – לא מסכים בכלל. מטרת המחקר היתה לבחון את עמדותיהם של הנשאלים בנוגע לערבית, עברית, אנגלית וצרפתית. ההצהרות התמקדו בהיבטים שונים של השפות: ההיבט הסמלי, עירוב שפות, בחירת שפות, רכישת שפות, מהותיותה של השפה בעיני הדובר, שימוש בשפה למטרות מעשיות, ידע לינגוויסטי, ידע כללי, החשיבות התרבותית והפוליטית של השפה, החשיבות והיוקרה הפוליטית שהשפה מעניקה לדובר.

סוציו-לינגוויסטית היא, שהפלטטינים בישראל משתמשים בערבית כשפת הקהילה שלהם בתחומים רבים של החיים.

אולם מורגשת שחיקה מסוימת בערבית בערים ובעיירות המעורבות, שהעברית הפכה בהן לשפה הדומיננטית בקרב פלסטינים רבים. תלמידים פלסטינים רבים המתגוררים בערים ובעיירות הללו אפילו בוחרים ללמוד בבתי ספר יהודיים, ששפת ההוראה בהם היא עברית. אפילו בגני-ילדים מעורבים שבהם לומדים יחד ילדים פלסטינים ויהודים, שפת ההוראה העיקרית היא עברית. הדבר משתקף גם בנוף הלינגוויסטי של הערים והעיירות המעורבות, שבהן העברית היא השפה השלטת הן בשלטים ציבוריים ופרטיים והן בהודעות ציבוריות. הדבר נכון גם לחיילים בדווים ודרוזים המשרתים בצבא הישראלי, שבו הם נחשפים חשיפה ניכרת לעברית ומושפעים ממנה. החיילים האלה מרבים להשתמש בחילוף-צופן (בין ערבית לעברית) ובמקרים רבים משתמשים בעיקר בעברית בינם לבין עצמם.

הגורם השלישי הוא מספר הנישואים המעורבים הבין-לשוניים. בישראל קטן מאוד מספר הנישואים בין דוברי ערבית לדוברי עברית. כפי שמסביר Arraf (2003, עמוד 237):

אולם הנורמה בישראל היא אנדוגמיה, ונישואים מעורבים הם היוצא מן הכלל. למעשה, לא זאת בלבד שנישואים מעורבים הם נדירים, אלא שהם נחשבים לסטייה חברתית. את השפעתו של דפוס ההפרדה החברתית הזו על התנהגות לשונית ניתן אולי לאמוד אובייקטיבית על ידי מידת הנחלתה של השפה, ערבית במקרה שלנו, לדור הבא.

בקצרה, ניתוח הגורמים הדמוגרפיים, בניגוד לגורמי המעמד, מצביע על כך שחיוניות השפה הערבית היא בינונית-גבוהה. ערבית היא שפת הבית, שפת הקהילה (עם שחיקה מסוימת בערים מעורבות ובקרב אנשים המשרתים בצבא הישראלי), שפה המונחלת לדור הצעיר.

2.3 גורמי תמיכה מוסדית

חיוניותה של שפת מיעוט מושפעת במידה רבה גם ממערך גורמים נוסף – הגורמים הקשורים לתמיכה המוסדית שמקבלת השפה. המוסדות הרלוונטיים כוללים את "מוסדות השלטון הלאומיים, האזוריים והמקומיים, ארגונים דתיים ותרבותיים, תקשורת המונים... ולא פחות חשוב, חינוך" (Baker, 1993, עמוד 53). ככל שחברי קבוצת המיעוט ושפתה מיוצגים טוב יותר במוסדות השונים, מתגברת חיוניותה של שפת המיעוט וכתוצאה מכך היא משתמרת.

ברמה הלאומית, עברית וערבית אמנם מוכרות כשפות רשמיות בישראל, אך מדינת ישראל והחברה הישראלית אינן דו-לשוניות במרחב הציבורי. המעמד המוקנה לערבית בחוק הישראלי נטול כל משמעות מעשית בחיים הציבוריים בישראל. עברית היא השפה היחידה לכל דבר ועניין בחיי האזרח בישראל, והמרחב הציבורי הישראלי "מדבר" עברית. זוהי שפת הביורוקרטיה, שפת ההשכלה הגבוהה והשפה הבלעדית כמעט של התקשורת האלקטרונית. חשוב מכך, זוהי השפה של מגזרי שוק העבודה הפתוחים למיעוט. החשיבות העיקרית של מעמד הערבית בישראל איננה נובעת איפוא מן הקשר שלה לחברה בכללותה, אלא מהיקף יכולתה להגן על חיי הפנימיים של המיעוט, בעיקר בנוגע לזכות לרכוש השכלה בשפת המיעוט (Saban & Amara, 2002).

הפלסטינים בישראל מנהלים את ענייני הקהילה שלהם דרך השלטון המקומי, אך אין להם שליטה מלאה על קהילתם בגלל אופיו הריכוזי של השלטון בישראל, המאפשר לשלטון להתערב במידה רבה בעניינים מקומיים. בגלל האינטנסיביות של הסיקור התקשורתי והמגע הקרוב של התקשורת עם השלטון, המועצות והרשויות המקומיות הפלסטיניות בישראל כותבות את כל המסמכים הרשמיים שלהן בעברית. מרבית התקשורת עם חברים בקהילה הפלסטינית היא דו-לשונית, כלומר, היא מתנהלת בעברית ובערבית (ראו Amara, 2006).

באשר למוסדות הדת, המוסדות המוסלמיים מתנהלים בערבית קלאסית בלבד. בנוסף לערבית הקלאסית, מוסדות נוצריים משתמשים בשפות אחרות כמו יוונית ולטינית, בהתאם לזיקה הדתית שלהם. העברית איננה משמשת במוסדות דת.

ערבית היא גם השפה העיקרית המשמשת בארגונים התרבותיים של האזרחים הפלסטיניים בישראל, ואילו ארגונים העוסקים ביחסים בין יהודים לפלסטינים משתמשים הן בעברית והן בערבית.

שנים ארוכות היו הפלסטינים בישראל תלויים בתקשורת ההמונים הישראלית. השפה העברית "קיבלה ייצוג דל בטלוויזיה וברדיו, משום שהללו היו כפופים לשליטת רשות השידור; זאת מקצה את מרבית זמן השידור ברדיו ובטלוויזיה לשידורים בשפה העברית" (Arraf, 2003: עמוד 239). בנוסף לתוכניות בעברית ובשפות זרות אחרות, משדרת רשות השידור תוכניות בערבית במשך שעה אחת מדי יום. אולם בעשור האחרון השתנה המצב מן הקצה אל הקצה בזכות הופעתם של ערוצי טלוויזיה ערביים בלוויין, כגון רשת אל-ג'זירה, ובזכות הקמתן של רשתות רדיו ערביות מקומיות; ערוצי הלוויין ותחנות הרדיו נהנים מאמינות גבוהה ומושכים מספר גבוה של צופים ומאזינים (ראו אצל Jamal, 2006). ערוצי הטלוויזיה ותחנות הרדיו החדשים מגבירים איפוא את חיוניותה של השפה הערבית בישראל.

אחרון אך לא זניח הוא גורם התמיכה המוסדית בחינוך. ההחלטה של מדינת ישראל לאפשר לפלסטינים ללמוד בשפת אמם בבתי הספר שלהם תרמה אולי יותר מכל גורם אחר לשימור הערבית כשפה החשובה ביותר במרקם הסוציו-לינגוויסטי של המיעוט הפלסטיני בישראל; וניתן גם לטעון שהיא תרמה לשימור הערבית כשפה חשובה במרקם הסוציו-לינגוויסטי של ישראל בכללותה. התמיכה המשמעותית הזאת הגבירה את חיוניותה של הערבית התקנית המודרנית ברמת הקהילה וברמה האישית, ומנעה נדידה ניכרת לשפה הדומיננטית בישראל, העברית.

מצב החינוך בערבית הושפע מאוד מהמצב הסוציו-פוליטי בישראל ומהמדיניות הלשונית הנהוגה במדינה. מבדיקה של תוכניות הלימודים המיועדות לבתי הספר הערביים עולה כי כל התוכניות שנכתבו עד 1980 הכילו יעדי הוראה מעורפלים ולא כללו הגדרות ברורות כלשהן שינחו את המורים. היחס לערבית לא היה כאל שפת אם לאומית, אלא כאל שפה שיש ללמוד כמו כל שפה "זרה", המנותקת מהקשריה התרבותיים והחברתיים. הערבית נלמדה כאמצעי תקשורת, ולא כאמצעי להבעת זהות. לא היו בנמצא ספרי לימוד באיכות טובה ומותאמים-תרבותית, והמורים לא קיבלו כל הנחיה. בתוכנית הלימודים האחרונה, שהושקה ב-1989, המטרות המוכרזות מנוסחות בפירוט ובמקצועיות. הושם דגש על חשיבות הערבית כשפה המעצבת את אישיותו של הלומד ועל דרכים ושיטות לרכישת כישורי שפה (Amara & Mar'i, 2002).

שפת ההוראה בבתי הספר הערביים היא אמנם ערבית, אולם לא כך הדבר במוסדות ההשכלה הגבוהה: מלבד שלושה סמינרים להכשרת מורים שאחת משפות ההוראה בהם היא ערבית, רובם המכריע של התלמידים הפלסטינים באוניברסיטאות ישראליות לומדים בעברית. הניסיון להקים אוניברסיטה ערבית בישראל נכשל בינתיים, בעיקר מסיבות פוליטיות.

רבים מהבוגרים הפלסטינים של האוניברסיטאות הישראליות נעשים מורים, אך רובם חסרים את הכישורים הבסיסיים הנחוצים כדי ללמד בערבית, ולפיכך הם משתמשים בביטויים ובמונחים עבריים רבים מספור. חלקם אפילו מלמדים מדעים מדויקים בעברית במקום בערבית (Amara, 1995).

לסיכום, הערבית משמשת בכל המוסדות הפלסטיניים בישראל. המוסדות העוסקים ביחסי יהודים וערבים משתמשים בערבית ובעברית כאחד. ברמה הלאומית, עברית היא השפה הדומיננטית ביותר והיא משמשת לינגואה פרנקה הן לערבים והן ליהודים. לפיכך, בחינה של הגורמים המוסדיים מעלה כי רמת החיוניות של השפה הערבית בישראל היא בינונית.

3. מסקנות

במציאות השוררת בישראל קיימים לחצים חזקים ל"עברות" לא רק בקרב יהודים, אלא גם בקרב פלסטינים. מצב זה נוצר, משום שהפלסטינים משתמשים בעברית בתחומי חיים עיקריים כמו מקום העבודה, תקשורת עם משרדי ממשלה, מוסדות בריאות, השכלה גבוהה, אמצעי תקשורת וכן הלאה.

הדיגלוסיה⁵ (diglossia), תופעה ידועה במדינות דוברות ערבית, מעמיסה נטל נוסף על הפלסטינים בישראל מכיוון שעברית היא השפה הדומיננטית במרחב הציבורי גם בקרב הפלסטינים אזרחי ישראל. אולם למרות התמורות הפוליטיות שהתחוללו באזור, לא היתה נדידת שפה משמעותית בקרב האוכלוסייה הפלסטינית. ייתכן שהגורם החשוב ביותר לחיוניותה של הערבית בישראל הוא החלטת ועדת החינוך להמשיך לקיים את המדיניות הבריטית אשר איפשרה לבתי הספר הפלסטיניים ללמד בערבית. מעבר לכך, הצלחת הערבית במרחב הציבורי הארצי מוגבלת ביותר, וההגמוניה של העברית מוחלטת כמעט. כאשר פלסטיני או פלסטינית יוצאים כיום מיישוביהם, הם כמעט ואינם מסוגלים לתפקד בלי ידיעת עברית. ידיעת העברית היא כורח חיוני לתפקוד אפקטיבי. המשך ההוראה בשפה הערבית תרם לשימור הערבית בנוף הסוציולינגוויסטי בישראל כשפה חשובה, והוא שימר יותר מכל את הזהות האישית והלאומית של הפלסטינים בתוך המדינה העברית.

כפי שתיארתי במאמרים אחרים (אמארה, 2002b), הערבים הפלסטינים בישראל נקטו אסטרטגיה של אינטגרציה לשונית במקום היטמעות לשונית. מחד גיסא, הם מנסים לרכוש יכולות סוציו-לינגוויסטיות גבוהות בעברית כדי לתקשר ולתפקד בקלות ברשת החברתית הרחבה יותר, המעוצבת בעיקרה על ידי תרבות הרוב. מאידך גיסא הם משמרים את זהותם הערבית-הפלסטינית על ידי שימור שפת האם הערבית שלהם.

לנוכח מעמדה של הערבית והשימוש בה הן ברמה הארצית והן ברמה האזורית, ניתן לתאר את רמת החיוניות של הערבית בישראל כבינונית. על פי המונחים של Schmidt (1990), מדובר בשפה בריאה. זוהי שפה המועברת מדור לדור ומשמשת בהקשרים ובמרחבים רבים.

⁵ "מצב דיגלוסי מתקיים בחברות כאשר יש בהן שני צפנים מובחנים בעלי הפרדה פונקציונלית מובהקת; כלומר, צופן אחד משמש במערך נסיבות אחד והשני משמש במערך נסיבות שונה לחלוטין" (Wardhaugh, 1993, עמוד 90).

מקורות

Abu-Kishk, D. (1981). *Educational and Academic Conditions in the Occupied Territories*. Nablus: Al-Wahda Publications. (Arabic)

Al-Haj, M. (1996). *Education Among the Arabs in Israel – Control and Social Change*. Jerusalem: Magnes Press, Hebrew University. (Hebrew)

אל-חאג'י, מ' (1996). *חינוך בקרב הערבים בישראל – שליטה ושינוי חברתי*. ירושלים: י"ל מאגנס.

Amara, M. H. (1995a). "Arabic Diglossia in the Classroom: Assumptions and Reality." *Israel Oriental Studies*. Vol. 15. *Language and Culture in the Near East*. Edited by Shlomo Izrae'el and Rina Drory. E.J. Brill, Leiden: The Netherlands, pp.131-142.

----- (1999). *Politics and Sociolinguistic Reflexes: Border Palestinian Villages*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.

----- (2002a). "The Place of Arabic in Israel." *International Journal of the Sociology of Language* 158: 53-68.

אמארה, מ. 2002. *העברית בקרב הערבית בישראל: היבטים סוציולינגוויסטיים*. תעודה : 18 : 85-105.

----- (2006). *Hebrew and its Impacts on Arab-Palestinian Society in Israel*. Tamra: Ibn Khaldoun. (Arabic)

Amara, M. H. and Kabaha, S. (1996). *Split Identity: Political Partition and Social Reflections in a Divided Village*. Giv'at Haviva Institute: Jewish-Arab Center for Peace. (Hebrew)

אמארה, מ' ח' וכבהא ס' (1996). *זהות חצויה – חלוקה פוליטית והשתקפויות חברתיות בכפר חצוי*. גבעת חביבה: המכון לחקר השלום.

Amara, M. H. and Mar'i, 'A. (1999). *Issues in the Policy of Language Education in Arab Schools in Israel*. Giv'at Haviva Institute: Jewish-Arab Center for Peace. (Hebrew)

אמארה, מ' ח' ומרעי, ע' (1999). *סוגיות במדיניות החינוך הלשוני בבתי הספר הערביים בישראל*. גבעת חביבה: המכון לחקר השלום.

----- (2002). *לבחינת תוכניות הלימודים להוראת עברית וערבית לתלמידים ערביים*. אצל עמוס הופמן ויצחק שניל (עורכים), *ערכים ומטרות בתכניות הלימודים בישראל*. רכס, הוצאה לאור ומכללת בית ברל. עמ' 101-130.

----- (2002). *Language Education Policy: The Arab Minority in Israel*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishing.

- Arraf, S. (2003). *Sociolinguistic Impact of Ethnic-State Policies: The Effects on the Language Development of the Arab Population in Israel*. Berlin: Peter Lang, European University Studies.
- Ayish, H., W. Al-Jabi and Y. Jum'a (1983). *Modern and Contemporary Arab History*. (Arabic). n.p.
- Baker, C. (1993). *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*. Clevedon, England: Multilingual Matters.
- Ben-Rafael, E., Shohamy, M., Amara, M. H., and Trumper-Hecht, N. (2006). "Linguistic Landscape as a Symbolic Construction of the Public Space: The Case of Israel." *International Journal of Multilingualism* 3(1): 7-30.
- Central Bureau of Statistics, Israel (2005)
http://www1.cbs.gov.il/reader/cw_usr_view_SHTML?ID=629. Accessed 24 July 2006.
- Cohen, R. (1989). *In the Thicket of Loyalties: Society and Politics in the Arab Sector*. Tel Aviv: Am Oved Publishers. (Hebrew)
- כהן, ר' (1990). בסבך הנאמנויות: חברה ופוליטיקה במגזר הערבי. תל אביב: עם עובד.
- Giles, H., Bourhis, R.Y. and Taylor, D.M. (1977). "Towards a Theory of Language in Ethnic Group Relations." In H. Giles, (ed.) *Language, Ethnicity and Inter-group Relations* (pp. 307-343). New York: Academic Press.
- Jamal, A. (2006). *The Culture of Media Construction among National Minorities: The Arabs in Israel*. Nazareth: I'lam – Media Center for Arab Palestinians in Israel. (Arabic)
- Gonzales, N. (1992). *Dollar, Dove, and Eagle: One Hundred Years of Palestinian Migration to Honduras*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Jubran, R. (1988). "Industrialization of the Arab Sector and its Integration into the Economy as a Way of Advancing the Employment of Academics." In Majid Al-Haj (ed.), *Shortage of Employment among Arab Academics in Israel* (pp. 29-38). Haifa: University of Haifa, Jewish-Arab Center. (Hebrew)
- Koplewitz, I. (1992). "Arabic in Israel: The Sociolinguistic Situation of Israel's Arab Minority." *International Journal of the Sociology of Language* 98: 29-66.
- Lambert, R. D. (1999). "A Scaffolding for Language Policy." *International Journal of the Sociology of Language* 137: 3-26.
- Landau, J. (1987). "Hebrew and Arabic in the State of Israel: Political Aspects of the Language Issue." *International Journal of the Sociology of Language* 67: 117-133.

- Ma'oz, M. (Ed.) (1975). *Studies on Palestine during the Ottoman Period*. Jerusalem: The Magnes Press.
- Mi'ari, M. (1987). "Traditionalism and Political Identity of Arabs in Israel." *Journal of Asian and African Studies* 22 (1-2): 33-44.
- Rosenfeld, H. (1978). "The Class Situation of the Arab National Minority in Israel." *Comparative Studies in Society and History* 20 (3): 374-407.
- Rouhana, N. (1989). "The Political Transformation of the Palestinians in Israel: From Acquiescence to Challenge." *Journal of Palestine Studies* 18 (3): 38-59.
- Saban, I. and Amara, M. H. (2002). "The Status of Arabic in Israel: Reflections on the Power of Law to Produce Social Change." *Israel Law Review* 36 (2): 5-39.
- Schmidt, A. (1990). *The Loss of Australia's Aboriginal Language Heritage*. Canberra: Aboriginal Studies Press.
- Smootha, S. (1989). "The Arab Minority in Israel: Radicalization or Politicization?" *Studies in Contemporary Jewry* 5: 1-21.
- (2005). *Index of Arab-Jewish Relations in Israel-2004*. Haifa: Haifa University, The Arab-Jewish Center.
- Spolsky, Bernard (1994). "The Situation of Arabic in Israel." In Yasir Suleiman, (ed.) *Arabic Sociolinguistics: Issues and Perspectives*. London: Curzon Press. 227-234.
- Spolsky, B. and Cooper, R. (1991). *The Languages of Jerusalem*. Oxford: Clarendon Press.
- Spolsky, B. and Shohamy, E. 1999a. "Language in Israeli Society and Education." *International Journal of the Sociology of Language* 137: 93-114.
- 1999b. *Languages of Israel: Policy, Ideology and Practice*. Clevedon: Multilingual Matters Ltd.
- Wardhaugh, R. 1993. *An Introduction to Sociolinguistics* (second edition). Oxford UK and Cambridge USA: Blackwell.